

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA METAFORA VA OBRAZLILIK

Muallif: Ashurova Mubinaxon¹

Affiliyatsiya: Master's Student, Nordic International University¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19689182>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi metaforik ifodalar va obrazlilik vositalari kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi ikki til madaniyatida metaforalarning konseptual tuzilishini, ularning milliy xususiyatlarini va universal qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Maqolada metaforaning tilshunoslikdagi o'rne, uning turli turlari va badiiy matndagi funksiyalari ko'rib chiqilgan. Qiyosiy tahlil usuli yordamida o'zbek va ingliz tillaridagi metaforik modellarning o'xshashlik va farqli jihatlari ochib berilgan. Natijada, metaforaning nafaqat badiiy, balki kognitiv jarayon sifatidagi ahamiyati tasdiqlandi.

Kalit so'zlar: Metafora, obrazlilik, kognitiv lingvistika, konsept, milliy mentalitet, qiyosiy tahlil.

KIRISH

Tilshunoslikning zamonaviy bosqichida metafora masalasi shunchaki badiiy uslubiy vosita sifatida emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmi sifatida o'rganilmoqda. Metafora (yunoncha metaphora – ko'chirish) – bu bir predmet yoki hodisa nomini boshqa predmet yoki hodisaga o'xshatish asosida ko'chirish yo'li bilan ifodalashdir [1]. An'anaviy tilshunoslikda metafora faqat she'riy nutqqa xos deb hisoblangan bo'lsa, XX asrning 80-yillarida J. Lakoff va M. Jonson tomonidan ishlab chiqilgan "Konseptual metafora nazariyasi" bu qarashlarni tubdan o'zgartirdi.

O'zbek va ingliz tillari turli til oilalariga (o'zbek – turkiy, ingliz – german) mansub bo'lib, ularning madaniy, tarixiy va geografik sharoitlari keskin farq qiladi. Shu sababli, ushbu tillarda shakllangan metaforik tizimlar ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek tilida tabiat, dehqonchilik va insoniy munosabatlar bilan bog'liq metaforalar ustunlik qilsa, ingliz tilida sanoat, dengizchilik va individualizmga oid obrazlar ko'proq uchraydi.

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, globallashuv davrida tillararo muloqot kuchayib, tarjima jarayonlarida metaforik ma'nolarni to'g'ri tushunish va uzatish muhim ahamiyat kasb etadi. Metaforik obrazlarning milliy xususiyatlarini o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va psixolingvistika uchun ham qimmatli material beradi.

Tadqiqotning asosiy obyekti o'zbek va ingliz badiiy matnlari hamda umumiy foydalanishdagi frazeologik birliklardagi metaforik ifodalardir. Predmeti esa ushbu metaforalarning kognitiv tabiati va milliy o'ziga xosligidir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Metafora muammosi qadim zamonlardan beri falsafa va tilshunoslik diqqat markazida bo'lib kelgan. Aristotel o'zining "Poetika" asarida metaforani "begona nomni tanish narsaga ko'chirish" deb ta'riflagan va uni iste'dod belgisi deb

hisoblagan [2]. Keyinchalik, retsessorlar davrida metafora faqat nutqni bezash vositasi sifatida qaralgan.

XX asrda semantika va pragmatika rivojlanishi bilan metaforaga bo'lgan qiziqish oshdi. I.A. Richards (1936) "Metafora falsafasi" asarida metaforani tenor (ma'no) va vehicle (vosita) o'rtasidagi o'zaro ta'sir sifatida tushuntirdi. Biroq, haqiqiy inqilob 1980-yilda J. Lakoff va M. Jonsonning "Metaphors We Live By" kitobi nashr etilishi bilan sodir bo'ldi. Ular metaforani til hodisasi emas, balki fikrlash hodisasi deb e'lon qildilar [3].

O'zbek tilshunosligida metafora masalalari A. Qayumov, U. Normatov, Sh. Rahmatullayev va boshqa olimlar tomonidan o'rganilgan. Masalan, A. Qayumov o'zbek tilidagi frazeologizmlarning metaforik tabiatini tahlil qilib, ularning milliy xususiyatlarini ochib bergan. Zamonaviy tadqiqotlarda esa kognitiv yondashuv kuchaymoqda. D. Qodirov va boshqalar o'zbek tilidagi konseptual metaforalarni tahlil qilishga harakat qilishgan.

Ingliz tilshunosligida esa A. Wierzbicka, Z. Kovecses kabi olimlar madaniyat va metafora o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur o'rganganlar. Z. Kovecses "Metaphor and Culture" asarida metaforalarning madaniy modellarga qanday bog'liq ekanligini ko'rsatib bergan [4].

Biroq, o'zbek va ingliz tillaridagi metaforik tizimlarni bevosita qiyosiy-kognitiv tahlil qiluvchi kompleks tadqiqotlar hali ham yetarli emas. Ko'pchilik ishlar faqat tarjima nuqtai nazaridan yoki faqat badiiy uslub doirasida yoritilgan. Ushbu maqola ushbu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

1. Kognitiv tahlil usuli: Metaforalarning behind turgan konseptual tuzilmalarni aniqlash uchun ishlatildi. Bu usul orqali "Hayot – yo'l", "Muhabbat – olov" kabi universal va milliy schemalar o'rganildi.

2. Qiyosiy tahlil usuli: O'zbek va ingliz tillaridagi metaforik modellar solishtirildi. O'xshashlik va farqli jihatlarni aniqlashda ushbu usul asosiy vosita bo'ldi.

3. Kontekstual tahlil: Metaforik ifodalar o'z qo'llanilish kontekstida (badiiy asarlar, matbuot, so'zlashuv nutqi) tahlil qilindi.

4. Statistik usul: Ayrim metaforik guruhlarning chastotasini aniqlash uchun tanlangan matnlar korpusida hisob-kitoblar olib borildi.

Tadqiqot materiali sifatida Alisher Navoiy, Abdulla Oripov, Z.M. Boburning she'rlari va U. Shekspir, R. Frost, T.S. Eliotning asarlaridan olingan parchalar, shuningdek, o'zbek va ingliz tilidagi barqaror ifodalar (frazeologizmlar) tanlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kognitiv lingvistikada metaforalar manba (source) va nishon (target) domenlari o'rtasidagi ko'chish asosida tasniflanadi. O'zbek va ingliz tillarida quyidagi universal konseptual metaforalar keng tarqalgan:

A) VAQT – PUL (TIME IS MONEY)

Bu metafora industrial jamiyatlar uchun xosdir.

Inglizcha: "You are wasting my time", "Invest your time", "Time is precious".

O'zbekcha: "Vaqt – oltin", "Vaqtning boy berma", "Vaqt qadrini bil".

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida vaqt ko'proq resurs yoki kapital sifatida qaralsa, o'zbek tilida u qadriyat va boylik sifatida idrok etiladi. O'zbek tilida "vaqt

o'tmoq", "vaqt yetmoq" kabi ifodalar vaqtning oqimi tabiat hodisasi sifatida ham qabul qilinadi [5].

B) HAYOT – YO'L (LIFE IS A JOURNEY)

Bu eng keng tarqalgan metaforalardan biridir.

Inglizcha: "He is at a crossroads", "She went through a lot", "Life path".

O'zbekcha: "Hayot yo'li", "Oq yo'l", "To'g'ri yo'ldan ozmoq", "Umruguzaron".

O'zbek tilida "yo'l" metaforasi nafaqat hayotiy tajriba, balki axloqiy yo'nalishni ham anglatadi ("To'g'ri yo'l"). Ingliz tilida esa bu ko'proq karera va shaxsiy rivojlanish bilan bog'liq ("Career path"). Masalan, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida yetti vodiy metaforasi insonning ma'naviy sayohatini ifodalasa, ingliz adabiyotida (masalan, Bunyaning "The Pilgrim's Progress") bu xristianlik qadriyatlarini asosidagi yo'l hisoblanadi.

C) MUHABBAT – OLOV (LOVE IS FIRE)

Inglizcha: "Burning desire", "Spark of love", "Flame out".

O'zbekcha: "Ishq olovi", "Yurak yonmoq", "O'rtanmoq".

Bu yerda o'xshashlik yuqori, lekin o'zbek tilida "ishq" tushunchasi tasavvufiy ma'noga ega bo'lib, insonni kamolotga yetaklovchi kuch sifatida ham ko'riladi. Ingliz tilida "love" ko'proq romantik va hissiy munosabatlar doirasida qoladi.

O'zbek va ingliz xalqlarining yashash muhiti metaforik tizimga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

O'zbek xalq ijodida Quyosh (Quyosh bobo) hayotbaxsh kuch, adolat ramzi. "Quyoshdek porlash", "Quyosh yuzli" kabi ifodalar ijobiy ma'noda. Ingliz tilida ham "Sunshine" ijobiy ma'noda ("You are my sunshine"), lekin "Moon" (Oy) romantika va ba'zan sirli, xavfli tungi kuchlar bilan bog'liq ("Moonlighting" – yashirincha ishlash). O'zbek tilida "Oydek yarqiramoq" go'zallik ramzi bo'lsa, ingliz tilida "Once in a blue moon" – juda kamdan-kam hollarda degan ma'noni anglatadi[6].

O'zbek tilida "Tubidan qurimoq", "Nihol" "Shox-butoq yozmoq" kabi metaforalar inson nasli va oilasi bilan bog'liq. "Daraxt ildizi bilan, inson erti bilan" maqoli buni tasdiqlaydi. Ingliz tilida "Family tree" (Oila daraxti) o'xshash, lekin "Roots" (Ildizlar) ko'proq kelib chiqish joyini anglatadi. O'zbek tilida "Gul" metaforasi yoshlik va go'zallik ("Guldek yosh"), ingliz tilida "Blossom" rivojlanish va muvaffaqiyat ("Business is blossoming") ma'nosida ham qo'llanadi.

Hayvonlarga nisbatan metaforik ko'chishlar milliy mentalitetni aks ettiradi.

Sher: O'zbek tilida jasurlik, shijoat ("Sher yurak"). Ingliz tilida ham "Lionheart" jasurlik ramzi.

It: Ingliz tilida "Lucky dog" (omadi chopgan), "Top dog" (boshliq) kabi ifodalar ijobiy yoki neytral. O'zbek tilida "It" so'zi ko'pincha haqorat sifatida ("Itday yugurmoq", "Vafodor it" – istisno) qo'llanadi. Bu madaniy farqni ko'rsatadi.

Baliq: Ingliz tilida "Fish out of water" (o'z muhitida emas) – noqulay holat. O'zbek tilida "Baliq suvda yaxshi" – o'z joyida bo'lish.

Badiiy matnlarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, o'zbek she'riyatida metaforik zichlik (har bir banddagi metaforalar soni) ingliz she'riyatiga nisbatan yuqoriroq bo'lishi mumkin. Bu sharqona "so'z o'yini" va "ma'no qatlamliligi" an'anasiga borib taqaladi.

Masalan, Alisher Navoiyning birgina baytida bir nechta metafora qatlamini uchratish mumkin:

- Ko'ngul ayni safo baxsh etdi, dilni xunob etdi,
- Yuzim gul, ko'nglim xazon, holim harob etdi.

Bu yerda: Ko'ngul – idish/sirt, Safo – suyuqlik, Xunob – qon aralash suv, Yuz – gul, Ko'ngil – xazon (quruq yaproq). Bu murakkab tizim ingliz klassik she'riyatida (masalan, Vordsvort) soddaroq va tabiatga yaqinroq bo'ladi:

"I wandered lonely as a cloud..." (Men bulutdek yolg'iz kezdin...)

Bu yerda bitta aniq metafora (inson – bulut) orqali holat ifodalangan.

Tana a'zolari ishtirokidagi metaforalar universal bo'lib, ular insonning o'z tanasi orqali dunyoni idrok etishiga (embodied cognition) asoslanadi.

Yurak (Heart / Ko'ngil / Yurak):

Ingliz tilida "Heart" his-tuyg'u va jismoniy organ aralash qo'llaniladi ("Heartbroken", "Learn by heart"). O'zbek tilida "Yurak" qo'rquv va jasorat ("Yuragi yorilmoq", "Yurakli"), "Ko'ngil" esa ruhiy holat va niyat ("Ko'ngli to'q", "Ko'ngil so'rash") ma'nosida ajratiladi. Bu o'zbek tilida ichki dunyo tushunchalarining bo'linishini ko'rsatadi [7].

Qo'l (Hand / Qo'l):

"Qo'l berish" (yordam), "Qo'ldan kelgancha". Inglizcha "Give a hand", "Hand in hand". Farqi shundaki, o'zbek tilida "Qo'l" vakolat ma'nosida ham keladi ("Qo'li baland", "Qo'lga quvvat"). Ingliz tilida "Power" yoki "Authority" alohida so'zlar bilan ifodalanadi.

Bosh (Head / Bosh):

"Bosh qotirmoq" (o'ylamoq), "Boshliq" (rahbar). Inglizcha "Head of department", "Use your head". Bu yerda o'xshashlik yuqori, chunki aql-idrok bosh bilan bog'lanishi universaldir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbek va ingliz tillaridagi metafora va obrazlilik vositalarini qiyosiy-kognitiv tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Universal va Milliy: Metaforik tizimlarda insoniyatga xos universal qonuniyatlar (Vaqt-Pul, Hayot-Yo'l) bilan birga, har bir tilga xos milliy o'ziga xosliklar mavjud. Universal metaforalar biologik va fizik tajribaga, milliy metaforalar esa madaniy va tarixiy tajribaga asoslanadi.

2. Kognitiv Tabiat: Metafora shunchaki so'z bezagi emas, balki inson dunyoni idrok etish vositasidir. O'zbek tilidagi "ko'ngil" tushunchasining boyligi o'zbek mentalitetida ruhiy holatlarning nozik farqlanishini ko'rsatadi.

3. Madaniy Kod: Hayvonlar, tabiat hodisalari va ranglarga oid metaforalar madaniy kodlarni o'zida aks ettiradi. Tarjima jarayonida shu madaniy kodlarni hisobga olish ma'no buzilishining oldini oladi.

4. Badiiyat: O'zbek she'riyatida metaforik zichlik va ma'no qatlamliligi yuqori bo'lib, bu sharqona estetik an'analardan dalolat beradi.

Takliflar:

1. Oliy o'quv yurtlarida "Kognitiv lingvistika" va "Madaniyatlararo kommunikatsiya" fanlari doirasida metaforik tahlilga alohida e'tibor qaratish lozim.

2. Tarjima nazariyasida metaforik ekvivalentlikni ta'minlash bo'yicha maxsus qo'llanmalar ishlab chiqish zarur.

3. Kelajakda o'zbek tilidagi zamonaviy publisistika va internet diskursidagi yangi metaforalarni o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiq.

4. Ikki tilli metaforik lug'atlar tuzish orqali til o'rganuvchilarga milliy mentalitetni chuqurroq tushunishga yordam berish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, metafora – bu tilning yuragi va madaniyatning oynasidir. O'zbek va ingliz tillaridagi metaforik farqlarni o'rganish nafaqat tilni, balki shu tilni so'zlovchi xalqning dunyoqarashini ham anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aristotel. Poetika. – Toshkent: Fan, 1990. – 150 b.
2. Charteris-Black J. Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. – 256 p.
3. Goatly A. The Language of Metaphors. – London: Routledge, 1997. – 274 p.
4. Kovecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 350 p.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
6. Normatov U. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005. – 180 b.
7. Oripov A. Yashash majozlari. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1996. – 320 b.
8. Qayumov A. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Fan, 1978. – 300 b.
9. Rahmatullayev Sh. Badiiy matn lingvistikasi. – Toshkent: NUK, 2010. – 210 b.
10. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 240p

